

УТРАТА ІДІОМАТИЧНОСТІ ЯК НАСЛІДОК РОЗШИРЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ПОХІДНОГО СЛОВА

Пономаренко В.Д., к. філол. н., доцент, Ляхова О.В., аспірант

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

У статті розглянуто явище ідіоматичності семантики похідних одиниць; на значному фактичному матеріалі проаналізовано випадки розширення семантики дериватів із відкритою семантичною структурою, що спричиняє дефразеологізацію їхніх значень. Простежено, які групи похідних найчастіше можуть утрачати ідіоматичність семантики.

Ключові слова: словотвірна семантика, дериват, ідіоматичність значення, дефразеологізація значення, повторна реалізація словотвірної моделі, розширення значення.

Пономаренко В. Д., Ляхова О. В. ПОТЕРЯ ИДИОМАТИЧНОСТИ КАК СЛЕДСТВИЕ РАСШИРЕНИЯ ЗНАЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНОГО СЛОВА / Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина.

В статье рассмотрено явление идиоматичности семантики производных единиц; на значительном фактическом материале проанализированы случаи расширения семантики дериватов с открытой семантической структурой, что приводит к дефразеологизации их значений. Выявлено, какие группы производных чаще всего могут терять идиоматичность семантики.

Ключевые слова: словообразовательная семантика, дериват, идиоматичность значения, дефразеологизация значения, повторная реализация словообразовательной модели, расширение значения.

Ponomarenko V. D., Lyakhova O. V. THE LOSS OF IDIOMATICITY AS A RESULT OF THE DERIVATIVE WORD'S MEANING GENERALIZATION / V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

The article considers the phenomenon of the derivative word's idiomaticity; on a lot of factual material the cases of the derivative word's meaning generalization that is a reason for their semantics dephraseology were analyzed. The groups of derivative words that are most likely to lose the semantics idiomaticity were found.

Key words: derivational semantics, derivative, idiomaticity of meaning, dephraseology of meaning, derivational model's repeated realization, generalization of word's meaning.

Сучасний етап розвитку мовознавства відзначається посиленням інтересу науковців до вивчення семантики похідних слів, особливість якої виявляється насамперед у подвійній референтності деривата (наявності індивідуальної референції – власного лексичного значення й референції іншого слова – указівки на твірну одиницю). Відомо, що семантика деривата є складнішою від семантичної структури непохідного слова, оскільки, крім лексичного й граматичного значень, внутрішньої форми слова, містить особливий тип лінгвістичного значення – словотвірного, яке виникає як наслідок складної семантичної взаємодії мотивувального й мотивованого слів. За спостереженнями О.П. Єрмакової, мотивованість значення деривата, зумовлена нею опосередкованість зв'язків похідного слова з позамовною дійсністю, багатство відношень з іншими одиницями лексичної системи спричиняють такі особливості семантики похідного, які не властиві значенням непохідних слів [8, с. 3].

Незважаючи на вагомий теоретичний й практичний надбання лінгвістів у галузі словотвору (праці Н.Д. Арутюнової, К.Г. Городенської, А.П. Грищенка, В.В. Грещука, О.П. Єрмакової, А.Д. Зверева, О.А. Земської, І.І. Ковалика, О.С. Кубрякової, І.Г. Милославського, А.М. Нелюби, О.О. Селіванової, І.С. Улуханова, Н.О. Янко-Триницької та ін.), окремі аспекти семантики похідних слів залишаються малодослідженими. Так, актуальним для сучасного мовознавства є вивчення процесу набуття й втрати похідним словом фразеологічності значення. Метою наукової статті є з'ясування причин й умов дефразеологізації значення похідного слова в лексико-семантичній системі сучасної української мови.

Предметом нашого аналізу стали похідні, значення яких у минулому були фразеологічними. Під впливом лінгвальних й ексталингвальних чинників відбулася поступова генералізація їхньої семантики, що й викликало з часом дефразеологізацію значень дериватів.

Відомо, що найважливішою рисою похідного слова, яка відрізняє його від немотивованих одиниць, є здатність до членування на твірну основу й формант, тобто на дві структурні частини, одна з яких є спільною для твірного й похідного слова, а друга вказує на власне словотвірну природу деривата. Саме тому семантичні особливості похідного слова, на думку Н.Ф. Клименко, зумовлені не лише лексичними, а й структурними чинниками, оскільки, з одного боку, похідне слово – це структура, яка складається з морфем, а з другого, – це одиниця лексична, номінативна [11, с. 14].

Похідною, зазначає О.С. Кубрякова, є будь-яка вторинна одиниця номінації зі статусом слова незалежно від її структурної простоти чи складності, тобто така, що характеризується зумовленістю іншим знаком або сукупністю знаків [12, с. 14].

Між матеріальною структурою твірною й похідною здебільшого наявна пряма відповідність, яка встановлюється на основі семантико-словотвірних стосунків, тобто на основі мотивованості, ступінь якої буває різним. Саме різний ступінь мотивованості похідного слова впливає на те, що значна частина похідних сучасної української мови є відносно мотивованою, тобто відзначається семантичною цілісністю, нерозкладністю змісту, а в семантичній структурі таких похідних виникають різноманітні формально не виражені нарощені значення. Як слушно зауважує І.С. Улуханов, після виділення твірної основи й форманта в семантичній структурі багатьох слів залишаються додаткові семантичні компоненти, які викликають так звану ідіоматичність, або фразеологічність, значення дериватів [19, с. 96-97]. Цю особливість похідних слів одними з перших у мовознавстві відзначили О.О. Потєбня, О.М. Пешковський, В.О. Богородицький.

Невиражені елементи значення деривата в науковій літературі називають супутніми (Н.О. Янко-Триницька), прирощеними (І.Г. Милославський), а саму властивість похідних слів мати у своїй семантичній структурі нарощені компоненти значень – ідіоматичністю, чи фразеологічністю, семантики (О.А. Земська, О.П. Єрмакова, В.Д. Пономаренко та ін.).

Регулярне нарощення значення в процесі словотворення, на думку І.Г. Милославського, “виникає як результат тих чи інших відношень, які існують між різними словами, між різними морфемами в слові, між самими денотатами” [14, с. 72].

Причиною того, що семантика більшості дериватів сучасної української мови не є простою сумою значень твірних основ і формантів, зауважує Т.О. Грідіна, є сам процес номінування: на значення в слові впливає не весь зміст позначуваного, а лише одна його ознака. З огляду на сказане, мотиваційне значення, виражене словотвірною структурою слова, здебільшого вужче за лексичне значення. Крім того, природа форманта та його семантика також можуть спричинити фразеологічність значення, оскільки цей словотвірний елемент у більшості випадків не є чітко орієнтованим на позначення одиниць лише одного класу [5, с. 83]. Наприклад, суфікс /ник/ уживається в українській мові на позначення назв осіб за родом занять, належністю до чогось (*мовник, поборник, сотник*), назв збірності (*малинник*), назв місця перебування чи розведення живих істот (*корівник*), а також назв осіб або предметів за процесуальною ознакою (*маскувальник, наставник, провідник*).

У цілому фразеологічність дериватів убачають у тому, що “їх значення включають додаткові компоненти – нарощені значення, які не одержують вираження у формальній структурі похідних” [16, с. 9]. О.С. Кубрякова до традиційного тлумачення ідіоматичності значення похідного слова додає: значення слова фразеологічне не лише тоді, коли воно не дорівнює простому поєднанню значень морфем-складників, а й у випадку, якщо його навіть не можна передбачити за значеннями цих морфем [12, с. 57-58]. За О.П. Єрмаковою, явище фразеологічності семантики похідних слів розуміємо як неможливість (чи неповну можливість) синтезувати значення цілого із відомих значень складників або як невираженість певної частини цілого його морфемними складниками [8, с. 5].

Фразеологічність семантики, на думку М.Я. Головінської, М.В. Панова, І.С. Торощева та ін., властива кожному похідному слову, натомість для більшості мовознавців (О.П. Єрмакової, О.С. Кубрякової, І.Г. Милославського, В.Д. Пономаренко, І.С. Улуханова та ін.) фразеологічність значення – особливість певної частини похідних слів.

За ступенем ідіоматичності значення М. Докуліл розподілив основи всіх похідних слів чеської мови на три групи: 1) основи з чистим словотвірним значенням, які не мають нарощення смислу; 2) основи з максимально ідіоматичним лексичним значенням; 3) між цими полюсами перебуває значна група утворень, лексичне значення яких хоч і не збігається з їхньою “внутрішньою формою”, але все-таки зберігає з нею тісний зв’язок, орієнтується на неї й може за певних умов збігтися з нею (наводимо за [21, с. 33-34]).

На думку О.П. Єрмакової, завжди неідіоматичними є похідні, які стосуються модифікаційних утворень і синтаксичної деривації (наприклад, *книжний, перехід, ручища* та ін.) [10, с. 58]. Дослідниця виділяє загальні закономірності ідіоматичності дериватів:

1) наявність або відсутність фразеологічності семантики похідних слів зумовлена характером мотивованого слова – його належністю до частини мови, до певного семантичного розряду;

2) у похідних, які стосуються різних частин мови й різних функційних розрядів слів, ця зумовленість не однакова [10, с. 58].

Окрім названих особливостей, учені також відзначають те, що похідні з ідіоматичним значенням детермінуються “багатоозначковістю” денотата, особливостями семантики твірного слова, окремими словотвірними значеннями, наявністю чи відсутністю конотації, можливістю вживання слова в переносному значенні, суб’єктивним й об’єктивним характером внутрішньої форми [2, с. 40]. На підставі цього дослідники (В.В. Лопатін, І.Г. Милославський, О.М. Тихонов, І.С. Улуханов, Г.М. Шипіцина, Н.О. Янко-Триницька та ін.) виділяють такі джерела ідіоматичності семантики похідних:

1) ідіоматичність спричиняється інваріантними значеннями форманта: якщо суфікс має загальнокатегоріальне значення, його властивості сполучуваності й семантика непередбачувані, нерегулярні;

2) фразеологічність семантики похідного слова спричиняється особливостями твірної бази, причому важливо враховувати лексико-семантичні особливості й тип лексичного значення (основне/ неосновне, пряме/ переносне, парадигматично/ синтагматично зумовлене) мотивувального слова, а також референтний аспект семантики слова;

3) на процес фразеологізації семантики деривата впливає стилістичне забарвлення та сфера вживання мотивувального слова, словотвірна й морфемна структура твірного слова;

4) причина ідіоматичності семантики закладена в самому механізмі словотворення: так, Н.О. Янко-Триницька зауважує, що певна частина значень похідного слова створюється не лексичним значенням слова чи його основи, не афіксами, а самим фактом поєднання морфем у словотвірному процесі;

5) ідіоматичність залежить від типу мотивації: наприклад, І.С. Улуханов, розрізняючи мотивацію словом і мотивацію комплексним найменуванням, уважає, що ідіоматичним може бути слово, мотивоване комплексним найменуванням, щоправда, за умови, якщо значення слова включає в себе всі компоненти значення цього найменування, але не включає основ, які входять у це найменування.

Безперечно, крім наведених причин фразеологічності семантики похідних, слід враховувати й інші, адже, “будучи складним комплексним утворенням, значення мовної одиниці співвідносне з багатьма чинниками: і зі свідомістю, яка відображає усталену в певній етнічній спільноті картину світу, і з денотативним наповненням номінованої реалії, і з емоційно-вольовими сферами пізнання, і з цілою низкою історико-культурних факторів” [20, с. 20]. Відзначимо, що семантика похідного слова – це явище лексично й структурно складне, а тому визначення її сутності вимагає врахування різноманітних внутрішньомовних і позамовних чинників, а також широкого комплексу зв’язків слова в їхній системній взаємодії.

Фразеологічні за семантикою похідні, як стверджують учені, є відкритими семантичними структурами: “вони містять у собі необмежену кількість прямих номінативних значень як наслідок неодноразового утворення назв за певною моделлю” [7, с. 3], причому таких значень “може бути більше чи менше залежно від кількості носіїв мотивувальної ознаки” [6, с. 252] (гіпотетично – необмежена кількість). Як указує О.П. Єрмакова, значення можуть додаватися до відкритої семантичної структури, якщо в цьому є необхідність, і запас породжувальної енергії твірного слова при цьому не вичерпується [7, с. 111].

Наприклад, слово *синька*, як засвідчує тлумачний словник, має п’ять значень: “мінеральна синя фарба, що застосовується для підсинювання тканин, паперу, розчину для білення хат, при пранні білизни і т. ін.”, “синій світлокопіювальний папір для розмноження креслень; креслення на такому папері”, “назва деяких руд, що мають синій колір”, “синій колір чого-небудь // ясне синє небо // серпанок // сутінки”, “синій простір, синя поверхня (про небо, море)” [4, с. 1319]. Дериват має також некодифіковані значення, підтверджені мовленням: так, *синькою* в сучасному вжитку позначають “пияцтво”, “горілку”, “недороге кафе, де продають спиртне та закуски” (усі – за синюшним кольором обличчя людей, схильних до пияцтва): *І значно конструктивніше було б спрямувати зусилля на те, щоб в Україні вироблялося менше порошкового пива. Тоді б і шкоди від нього було менше, і синьку пити менше причин було б* (сайт livejournal.com). Зважаючи на відкритість семантичної структури значень в аналізованій одиниці може бути ще більше, адже щоразу, коли комунікативна ситуація вимагатиме номінування чогось синього за кольором чи пов’язаного з синім кольором, мовець може використовувати наявну форму похідного *синька*.

Спостереження показують, що відкритість семантичної структури ідіоматичних похідних зумовлює нестабільність семантичного обсягу слова протягом тривалого періоду розвитку мови [7, с. 118]. Так, порівнюючи обсяг значень ідіоматичного за семантикою деривата *трійчатка* за даними давнішого й

сучасного словників, установлюємо, що якщо в словнику П.П. Білецького-Носенка, укладеному наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст., аналізована лексема має цілком конкретне значення “ремінна пліть із трьома кінцями” [1, с. 357], то в тлумачному словнику за редакцією В.Т. Бусела, датованому 2005 роком, зафіксоване також одне, проте розширене відносно попереднього значення “предмет, що складається з трьох однакових частин, який має три однакові частини” [4, с. 1478].

Сьогодні важко сказати точно, якими були трансформації семантики слова *трійчатка* протягом кількох століть його функціонування в мові. Можемо лише припустити, що відкритість семантичної структури ідіоматичного похідного слова сприяла появі в XIX – XX ст. інших дериватів за тією самою моделлю на позначення конкретних предметів, які складаються з трьох частин чи пов’язані з якими-небудь трьома частинами. Наприклад, у розмовному й художньому мовленні слово *трійчатка* реалізується в значеннях “вила з трьома довгими зубами на держак” (*Ні, той лад ми успішно зруйнували без кіс і вил-трійчаток. Принаймні хутко поміняли вивіски на колгоспних конторах* (Дзеркало тижня, лютий 2003); “тризуб – трикінецьна зброя бога морів Посейдона” (*Нам Посейдонів жезл тримати не дано, / Й нащадкам не з руки важка його трійчатка* (В. Стус. Сковорода. Хвилеві трені); “мережка, виконана шиттям у три стіжки” (...*Народні назви мережок за узором або способом шиття: безчісна, збан, колицатка, коса, кругла, ляхівка, метелик, московка, переплутаннячко, трійчатка, хрещата, черв’ячок, з чисницями тощо* (В. Жайворонок. Знаки української етнокультури); “коровай із трьома свічками” (*У різних куточках України коровай порізно називають перепісць (роздавали, коли перепікали – молодих вітали); лежень (бо лежить перед молодими весь час на столі); трійчатка (бо запихали посередині три свічки, щоб щаслива доля молодих чекала)* (сайт narecheni.info)); “гачок із трьома зачіпками” (*Васильок розглядав гачка. Власне, їх було аж три, спяних докути, – гачок-трійчатка* (В. Чухліб. Рибальське щастя)) тощо. Гадаємо, що саме неодноразове використання словотвірної моделі могло викликати втрату диференційних рис кількох значень на користь узагальненого розширеного значення “предмет, що складається з трьох однакових частин, який має три однакові частини”, яке й зафіксоване в сучасному тлумачному словнику.

Можемо стверджувати, що в процесі неодноразового використання однієї дериваційної моделі словотвірна семантика похідного слова часто трансформується. Здебільшого такі трансформації пов’язані з розширенням значення, що спричиняє виникнення протилежного розглядуваному явища – **дефразеологізацію значення** (утрату похідною одиницею ідіоматичності семантики, коли дериват стає повною реалізацією словотвірної моделі [9, с. 40]). Так, лексема *задник* реалізує в сучасній українській мові фіксовані словником значення “задня частина взуття, до якої може прикріплюватися підбор”, “декорація, розміщена на другому плані сцени; задня частина декорації”, “задня частина воза, гарби і т. ін.; решітка” [4: 389], а також багато інших підтверджуваних мовленням конкретних значень, які постають як наслідок повторного словотворення й викликають появу розширеного значення “задня частина чого-небудь” (*По обидва боки – 150 вентильованих боксів, по 13 квадратних метрів кожен, у яких риба очікує часу “Ч” – четвертої ранку, коли розпочинаються торги. Якщо обидві сторони зійшлися в ціні і вдарили по руках, куплену рибу завантажують із задника боксу* (Дзеркало тижня, серпень 2006); *Тромбоніст Отто Енгельгардт на прізвисько Sugar Lip – “Цукрова Губа” і баритон-саксофоніст Франк Спаньоль іноді навіть збивали джаз-фатальну піну. У ритм-секції старалися басист, гітарист і барабаник. Усім потрібно було не лише співати та грати, а й попадати в мінусівку, яка доповнювала живий звук – вокально-інструментальний “задник”, що виникав періодично* (Дзеркало тижня, грудень 2005); *Задник, тобто задня частина вітрини, у жодному разі не повинен відвертати увагу від товару, виставленого у вітрині* (Т. Лук’янець. Маркетингова політика комунікацій)). Як бачимо, розширене значення дефразеологізувалося й виникло внаслідок повної реалізації словотвірної моделі.

Прикладами дериватів, у семантичній структурі яких відбулася дефразеологізація значення внаслідок неодноразового творення від однієї основи за допомогою того ж форманта, є також слова *кругляк* (“колода круглої форми”, “лісоматеріал, що складається з кругляка”, “круглястий камінь”, “предмет, споруда круглястої форми” (значення наводимо за [13, с. 45]) → “що-небудь кругле”); *персоналка* (“розгляд негідної поведінки члена колективу на зборах колективу, на засіданні його громадського органу”, “службова легкова машина, призначена для перевезення посадової особи”, “персональний комп’ютер” [4, с. 939], а також значення, які реалізуються в мовленні: “персональна справа” (“*Персоналку*” *нардепи розглянуть персонально... Передусім їх хвилюють “персональні справи” не останніх у державі посадових осіб* (сайт ukrtime.com)), “персональна виставка художника” (*Київську виставку, яка є першою великою “персонал кою” 44-річного художника у східній Європі, Еліассон готував рік* (Україна молода, травень 2011)), “персональна опіка гравця у футболі” (*Але наші футбольні дружини, стовідуючи на словах усе ту саму тоталізацію гри, деградували до того, що колись називалося персоналкою. І хоч як затаю борюся з нею Лобановський, без персональної опіки гравців нині в Україні не грають* (Літературна Україна, жовтень 2011)) → “що-небудь персональне”); *писака* (“той, хто вміє або любить писати”, “людина, що професійно займається писанням, складанням паперів, прохань і т. ін.; писець”, “плідний, але не талановитий або безпринципний письменник, журналіст; борзописець // письменник” [4, с. 943] → “той, хто пише що-небудь”) та ін.

Як показує проведений аналіз, дефразеологізація значення залежить від ступеня розширення значення. Він, за словами О.П. Єрмакової, може бути різним, в окремих випадках відбувається повна дефразеологізація значення і слово з ідентифікуючого стає предикатним [9, с. 46].

Дослідження мовного матеріалу дає підстави також стверджувати, що явище дефразеологізації найбільшою мірою властиве для відад'єктивних і віддієслівних назв предметів.

Найбільшу групу таких одиниць становлять слова на зразок *вишка*, *мальованка*, *мідянка*, *настоянка*, *нашивка*, *оперативка*, *пискавка*, *плетінка*, *пустка*, *різка*, *січка* тощо, утворені здебільшого від основ відносних прикметників, меншою мірою – від основ якісних прикметників, дієслів (дієприкметників) за допомогою суфікса /к/, що є полісемічним і вказує на предметність за ознакою чи дією.

Так, у тлумачному словнику подано три значення деривата *вишка*: “надбудова зверху над спорудою”, “висока вузька дерев’яна або металева споруда на стовпах, призначена для спостережень, стрибків у воду і т. ін. або для укріплення чи розміщення чого-небудь (свердел, радіо й телевізійних приймально-передавальних апаратів і т. ін.) на певній висоті над землею”, “вища міра покарання (розстріл)” [4, с. 161]. У розмовному мовленні лексема має й інші значення: “вища математика” (*Основні інтеграли з вишки для вивчення!* (сайт mishchenko.at.ua)), “суд найвищої інстанції (Вищий спеціалізований суд України, Вищий господарський суд України і т. ін.)” (*Жаль, що судді Вищого суду не знайшли в себе мотивації уважно вивчити справу і прислали просто формальну відписку. А можливо, “стимули” італійця дотягнулись і до “вишки”... – сказала з цього приводу адвокат Тетяна Монтян* (Дзеркало тижня, вересень 2011)), “вища освіта” (*Українська “вишка”: шлях в нікуди?.. Освітні очільники декларують, що українська вища освіта септимільними кроками йде до Європи та її освітніх інституцій. А чи так вже нам близько до констатованої міністерством Європи та її цінностей?* (сайт narodna.pravda.com.ua)), “борошно вищого гатунку” (*Уявляєте, стільки ротів у Києві, а “Київ млин” стягує борошно по машині-другій з Вінницької, Черкаської областей. Кажуть: запасів вистачить на два-три дні. Купують переважно “вишку” – пшеничне вищого гатунку, оскільки другим сортом запасилися раніше* (Дзеркало тижня, лютий 2011)).

На нашу думку, значень слова *вишка* може бути набагато більше, навіть необмежена кількість. Кожне нове значення підтверджує використання мовцями наявної словотвірної моделі. Відтак після багаторазових актів повторної деривації може з’явитися розширене значення лексеми, повністю дефразеологізоване, – “що-небудь, що є вищим чи знаходиться вище щодо інших однотипних предметів”.

Неважко помітити, що частина лексем-відад'єктивів цієї групи утворена продуктивним у сучасній українській мові способом суфіксальної універбації, “при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово” [18, с. 749]. Як засвідчує проведений аналіз, окремі деривати, будучи мотивованими основами прикметників (дієприкметників), у конкретних своїх значеннях виразно передають семантику всього словосполучення: наприклад, *плетінка* в розмовному мовленні використовується для номінації “плетеної сумки” (*Плетінку, поряд з Valentino, використовують дизайнери молодіжного бренду Будинку Prada – Miu Miu, але форма цих сумок зовсім не схожа на... ретро-силует* (сайт megasite.in.ua)), “плетеного поясу” (*Поясочки бляхи вкладають рівно один біля одного. Їх міцно обвивають дротом, потім починають переплітати в такий спосіб: раз поясок бляхи, раз дротик. В результаті утворюється плетінка* (сайт hutsul.museum)), “випічки, “сплетеної” зі смужок тіста” (*За словами Марії Андріянової, хліб “Пшеничний 2-го гатунку”, батон нарізний, булка “Ромашка”, плетінка з маком та інші вироби підприємця були практично сирими: з глеквою м’якушкою, та це й не солодкі, як того вимагає рецептура* (сайт chernigiv.osp-ua.info)), “плетеної волосіні” (*Отже, плетінка безперечно вирає з чутливості при закиданні далі 50 метрів. І використання лиски на такій відстані невиправдане* (сайт feeder.in.ua)), “плетених меблів” (*Так і сидів би вечорами в плетеному кріслі, спостерігаючи, як вирушає за горизонт сонячний диск. Ну а якщо будинок заміський, то без “плетінки” просто не обійтися* (сайт interexpo.com.ua)) тощо. Гіпотетично будь-яке сполучення іменника з дієприкметником *плетений* може бути трансформоване в аналізований універбат, із чого висновуємо, що значення слова *плетінка* відповідає значенню дієприкметниково-іменникового словосполучення. Потенційне коло конкретних значень деривата *плетінка* надзвичайно широке, тому, вважаємо, відбувається генералізація конкретних значень до абстрактного “що-небудь плетене”.

Лексеми на позначення назв предметів із суфіксом /ник/ (*ловник* / *ївник*) *ватник*, *визначник*, *збірник*, *місячник*, *піщаник*, *світильник*, *середник*, *спальник*, *щоденник* та ін. також демонструють розширення значення внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі, що викликає втрату ідіоматичності.

Цікавою, на нашу думку, є доля номена *визначник*, у семантичній структурі якого відбулася не лише повна дефразеологізація, а й детермінологізація значення (слід відзначити, що детермінологізація часто супроводжується генералізацією значення). У словнику закріплено два спеціальні значення лексеми “книга,

таблиця, де подаються визначення тварин, рослин і т. ін.” і “число, яке обчислюється спеціальними правилами; детермінант” [4, с. 135], які внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі розширилися, утративши ідіоматичність і нерозкладність змісту, і стали загальноживаними (*Місяць – визначник врожаю. Наші предки-землероби знали, що врожайність залежить від того, у яку фазу місяця сіяли чи садили ниву. Нині це науково доведено* (сайт simya.com.ua); *Мені здається, що, власне, на Львівщині, за винятком окремих нечисленних фактів, законсервувалася в найгіршому розумінні, я сказав би, радянська форма пропагандистського мистецтва. Вона лише змінила кілька визначників. Замість прославляння соціалістичної чи комуністичної країни нині прославляють незалежну національну державу* (Дзеркало тижня, серпень 2001); *На мою думку, коли ми говоримо про свідомість, то маємо чітко розуміти тотожність між поняттями: по-перше, стан бадьорості – визначник стану свідомого перебування; по-друге, стан свідомості – універсальний модус мислення; по-третє, бути свідомим чогось – помічати й реєструвати щось у своїй свідомості* (Дзеркало тижня, січень 2007)). Зауважмо, що широке значення, позбавлене фразеологічності, також фіксоване словником: “те, що обумовлює, визначає що-небудь” [4, с. 135].

Процес набуття узагальненого значення дериватами, утвореними за допомогою полісемантичного суфікса /ак/ (/як/) від прикметникових і дієслівних основ (*верхняк, кругляк, лежак, мідяк, різак, синяк, тепляк* тощо), достатньо прозорий: повторювані акти словотворення з використанням тієї самої моделі спричиняють розширення семантики до повної її дефразеологізації. Так, лексема *верхняк* у “Словнику української мови” Б.Д. Грінченка визначається як “верхнє жорно в млині”, “частина гончарського круга”, “верхній шар скирти”, “дека в струнному музичному інструменті (кобзі, торбані)”, “металічна кришка курильної люльки”, “у гребінників: верхівка рогу” [17, с. 140]. У “Великому тлумачному словнику” за редакцією В. Т. Бусела подані, хоч і дещо видозмінені, чотири з названих значень, додане однотипне до них конкретне значення “верхній шар ґрунту і т. ін.”, а також розширене значення “загалі верхня частина чого-небудь” [4, с. 123].

Процес розширення й дефразеологізації значення внаслідок повторних актів деривації фіксуємо й у відприкметникових дериватів із суфіксом /ик/. Зокрема, до поданих у тлумачному словнику значень лексеми *пуховик* “перина, набита пухом”, “пташеня, яке ще не піднялося на крило”, “різновид зимового верхнього одягу” [4, с. 325] можуть додатися й інші, якщо цього вимагатиме відповідна мовна ситуація. Відкритість семантичної структури похідної одиниці робить можливою повторну реалізацію словотвірної моделі й розширення значення до абстрактного “щось пухове”.

У межах аналізованого матеріалу виділяємо похідні одиниці з формантом /ець/, що мають предметне значення за певною ознакою. Гадаємо, показовим є дериват *зеленець* (словник фіксує чотири значення, три з яких прямі та є результатом повторного словотворення за однією моделлю: “ще зелений, недозрілий, недостиглий плід”, “паросток рослини”, “відтінок зеленого кольору” [4, с. 456]. За прагматичної потреби семантична структура деривата може бути доповнена новими значеннями, усі з яких є конкретними виявами широкого значення “щось зелене”.

Прикладами похідних одиниць, у яких генералізація й утрата ідіоматичності значення також, на нашу думку, відбулися внаслідок повторної реалізації словотвірної моделі, є відприкметникові й віддієслівні субстантиви, особливістю яких є те, що одні з них реалізують лише значення істоти, а в семантичній структурі других поєднуються значення предмета й істоти. Носіями цих значень є омонімічні суфікси /ак/ (/як/), /ець/, /ик/, /ин/, /иц/ (/ниц/, /чиц/, /щиц/), /к/, /ник/ (/овник/, /івник/), /ун/.

Так, лексема *первак*, за словником, – це “перша, старша дитина”, “першокласник”, “наливка, квас і т. ін. першого настою; горілка від початку відгону”, “перший рій // перший сніг і т. ін.” [4, с. 899], *практик* – “той, хто набув досвіду, знань завдяки практичній діяльності”, “той, хто займається практичною діяльністю”, “практична, ділова, тверезо мисляча людина” [4, с. 1102], *свіжак* – “людина, яка недавно вступила куди-небудь, поселилась десь і т. ін.”, “свіжа вода, свіжий продукт тощо” [4, с. 1298], *середняк* – “селянин-одноосібник, який мав невелику земельну ділянку, обробляв її власними силами і займав проміжне становище між бідняком і куркулем”, “людина посередніх здібностей // працівник, що не відзначається високими показниками в роботі” [4, с. 1309], у реаліях сьогодення також “особа, яка належить до середнього класу, працює в галузі середнього бізнесу” [14, с. 107], *ходак* – “той, хто йде, ходить пішки // той, хто характеризується певними якостями, здібностями в ходінні // спортсмен, який займається спортивною ходьбою”, “особа, яку обирають і посилають куди-небудь із певним дорученням, клопотанням; посланець” [4, с. 1567], *чужак* – “чужа, нетутешня, зажожа людина; чужинець”, “нерідна людина, не родич // людина, чужа в певному середовищі, поглядами, духом чужа кому-небудь” [4, с. 1608]. У свідомості мовців, як показують спостереження, ці значення поступово нівелюються й сприймаються як “хтось перший // щось перше” (*первак*), “хто-небудь практичний” (*практик*), “хтось свіжий // щось свіже” (*свіжак*), “хто-небудь середній” (*середняк*), “хтось, хто ходить” (*ходак*), “хто-небудь чужий” (*чужак*). Таким чином, можемо вважати, що кожна з названих лексем набула одного широкого значення, замінивши кілька конкретних.

Отже, установлюючи семантичні особливості похідного слова, слід ураховувати як лінгвальні, так і позалінгвальні чинники, а також різноманітні зв'язки слова в їхній системній взаємодії. Як зазначалося вище, для більшості дериватів сучасної української мови властивою є фразеологічність семантики (наявність у семантичній структурі нарощених елементів, які не можуть бути пояснені значеннями складників).

Похідні одиниці з ідіоматичним значенням є відкритими семантичними структурами, тобто можуть містити в собі необмежену кількість номінативних значень. Відкритість семантичної структури фразеологічних за семантикою похідних уможливорює багаторазове творення назв за певною моделлю, тобто повторну її реалізацію. Кількість значень таких похідних залежить від кількості носіїв мотивувальної ознаки, а також твірної здатності мотивувального слова.

Аналіз лексикографічних джерел різних часових зрізів засвідчує змінення семантичного обсягу окремих слів, різноманітні семантичні трансформації, наслідком яких є генералізація (процес поступового нівелювання, а потім зникнення кількох конкретних значень до розвитку загального широкого). Робимо висновок про те, що розширення семантичного обсягу слова й спричиняє дефразеологізацію значення деривата, ступінь якої, безперечно, може бути неоднаковим і залежить від різних чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / П.П. Білецький-Носенко, К. К. Цілуйко, АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, В. В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1966. – 423 с.
2. Бердник Л. В. Источники фразеологичности семантики девербативов / Л.В. Бердник // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Мовознавство. – 2010. – Т. 18, № 11. – Вип. 16. – С. 38-44.
3. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики (из университетских чтений) / В.А. Богородицкий. – 5-е изд., перераб. – М., Ленинград: Госуд. соц.-экон. изд-во, 1935. – 357 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
5. Гридина Т.А. Современный русский язык. Словообразование: теория, алгоритмы анализа, тренинг: учебн. пособ. / Т.А. Гридина, Н.И. Коновалова. – 2-е изд. – М.: Наука, Флинта, 2008. – 160 с.
6. Грещук В. Словотвір і полісемія слова / В.Грещук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – №. 1 (16). – С. 244-254.
7. Ермакова О.П. Вторичная номинация в семантической структуре многозначных производных слов / О.П. Ермакова // Способы номинации в современном русском языке / Д.Н. Шмелев, А. Ф. Журавлев, О.П. Ермакова и др. – М.: Наука, 1982. – С. 109-123.
8. Ермакова О.П. Лексическое значение производных слов в русском языке / О.П. Ермакова. – М.: Русский язык, 1984. – 151 с.
9. Ермакова О.П. Семантические процессы / О.П. Ермакова // Современный русский язык. Активные процессы на рубеже XX-XXI веков / отв. ред. Л.П. Крысин; Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН. – М.: Языки славянских культур, 2008. – С. 33-99.
10. Ермакова О.П. Фразеологичность семантики производных слов различных словообразовательных структур / О.П. Ермакова // Актуальные проблемы русского словообразования: Ученые записки Ташкентского педагогического института. – Ташкент: Изд-во Ташкентского педагогического ин-та, 1975. –Т. 143, Ч. 1. – С. 57-63.
11. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові: [монографія] / Н.Ф. Клименко, АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук.думка, 1984. – 251 с.
12. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / отв. ред. Е.А. Земская. – М.: Наука, 1981. – 200 с.

13. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л.А. Лисиченко. – Харків: Вища шк., вид-во при ХДУ, 1977. – 114 с.
14. Милославский И.Г. О регулярном приращении значения при словообразовании / И.Г. Милославский // Вопросы языкознания. – 1975. – № 6. – С. 71-75.
15. Нелюба А.М. Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003): словник / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна; Харківське історико-філологічне товариство; А.М. Нелюба. – Харків: ХНУ, 2004. – 136с.
16. Пономаренко В.Д. Словотвірна семантика іменників – відад'єктивів сучасної української мови (проблема фразеологізації значень дериватів): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / В.Д. Пономаренко. – Харків, 1996. – 21 с.
17. Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко: в 4-х т. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – Том 1. – 494 с.
18. Українська мова: Енциклопедія / редкол. В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
19. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И.С. Улуханов. – 2-е изд., стер. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
20. Шипицына Г.М. О причинах идиоматичности производного слова / Г. М. Шипицына // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – Т. 6, Вып. 3. – С. 18-22.
21. Buzassyova K. Semanticka struktura slovenskych deverbativ / K. Buzassyova. – Bratislava: Veda, 1974. – 236 s.

УДК 811.161.2'373

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ СЛОВА *ПЕРЕКОТИПОЛЕ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Поповський А.М., д. філол. н., професор

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті висвітлюється лексичний та семантичний потенціал слова *перекотиполе* в художніх творах, періодиці та науковій літературі.

Ключові слова: *перекотиполе, мотив, текст, смисл, метафора, алегорія, порівняння, антропоніми, псевдоніми.*

Поповский А.М. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ СЛОВА ПЕРЕКАТИПОЛЕ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Днепропетровский государственный университет внутренних дел, Украина.

В статье рассматривается лексический и семантический потенциал слова *перекатиполе* в художественных произведениях, периодике, научной литературе.

Ключевые слова: *перекатиполе, мотив, текст, смысл, метафора, аллегория, сравнение, антропонимы, псевдонимы.*

Popovsky A. M. LEXICAL AND SEMANTICAL FUNCTIONS OF THE WORD TUMBLEWEED IN THE UKRAINIAN LANGUAGE / Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine.

The article deals with lexical and semantical potential of the word *tumbleweed* in fiction, press and scientific literature.

Key word: *tumbleweed, motive, text, essence, metaphor, allegory, comparison, anthroponomy, pseudonym.*

Із понад 450 тисяч рослин на земній планеті, що набули в живому мовленні своєрідних назв, удостоїлися завдяки своїм цілющим властивостям численних міфів, переказів, легенд, повір'їв, особливе місце посідає наше степове *перекотиполе*. Походження таких назв, як народних, так і літературних, надзвичайно різноманітне. Значна кількість ботанічних найменувань має досить прозору семантичну